

ARTICLES CENTRALS

El fenomen de les desaparicions forçades en transicions cap a la pau

Elisenda Calvet Martínez

Professora de Dret Internacional Públic de la Universitat de Barcelona

En els processos de transició cap a la pau els estats han d'afrontar les atrocitats del passat mitjançant la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició. Al final de les hostilitats, de vegades, la qüestió de les persones desaparegudes s'inclou en els acords de pau i, si el nombre de desaparicions és elevat, es crea un organisme format per les autoritats de les parts en conflicte per tal d'intercanviar informació sobre la sort i el parador d'aquestes persones i buscar-ne les restes humanes, en cas de mort. Un exemple són els Acords de Dayton de 1996, a partir dels quals es va establir la Comissió Internacional de Persones Desaparegudes per tal de trobar les prop de 40.000 persones desaparegudes en el context del conflicte armat dels Balcans entre 1991 i 1995. Així mateix, al Nepal, amb prop de 1.300 desaparicions, una dècada després dels Acords de Pau de 2006 entre el govern i els maoistes es va crear la Comissió d'Investigació de les Desaparicions Forçades. Més recentment, els Acords de l'Havana de 2016 entre el govern de Colòmbia i les FARC han donat peu a la creació de la Unidad de Búsqueda de Personas Dadas por Desaparecidas per tal de coordinar i contribuir a la implementació de les accions humanitàries de recerca i localització de persones desaparegudes, en un sentit ampli, en el context i en raó del conflicte armat.

Les desaparicions forçades poden formar part d'una política de neteja ètnica, d'un genocidi, de crims de guerra o de crims de lesa humanitat, si bé en l'actualitat aquest fenomen també té lloc en el marc de les migracions que es produeixen arreu del món. En situacions de conflicte armat, quan les desaparicions forçades han tingut lloc en contextos de massacres o atacs deliberats contra la població civil, les autoritats

estats poden no tenir interès en donar respostes sobre la seva sort o parador als familiars, ja sigui perquè no van prendre les mesures adequades per aturar els atacs, com per evitar assumir la seva responsabilitat davant d'aquests crims. Per tant, en l'escenari del post-conflicte, les desaparicions forçades no només s'han de tractar com una qüestió humanitària que requereix solucions urgents, sinó que també cal exigir la responsabilitat dels autors d'aquests crims per tal d'evitar-ne la impunitat.

“ Les desaparicions forçades no només s’han de tractar com una qüestió humanitària que requereix solucions urgents, també cal exigir la responsabilitat dels autors per evitar-ne la impunitat ”

La desaparició forçada de persones és una violació múltiple i continuada de drets humans que pot tenir lloc tant en contextos de crisis humanitàries com de conflictes armats, règims dictatorials o situacions d'extrema violència. Comença amb una privació de llibertat, duta a terme per agents de l'Estat o per altres persones amb la seva autorització o aquiescència, seguida de la negativa o ocultació sobre la sort o parador de la persona desapareguda. Si bé les desaparicions forçades poden ser dutes a terme per actors no estatals, com ara el crim organitzat o grups armats o paramilitars, la definició de la Convenció internacional per a la protecció de totes les persones contra les desaparicions forçades adoptada per l'Assemblea General de les Nacions Unides el 20 de desembre de 2006, només considera desaparicions forçades les que tenen una vinculació directa o indirecta amb l'Estat.

El fenomen de les desaparicions forçades és una pràctica que s'ha dut a terme en totes les regions del món i que en l'actualitat afecta països com Síria, Mèxic o Corea del Nord. A Europa, durant la Segona Guerra Mundial, Hitler va adoptar el Decret *Nacht und Nebel* (Nit i Boira) mitjançant el qual les persones detingudes sota aquesta llei no podien tenir cap tipus de contacte amb l'exterior ni ser visitades per les famílies i, per tant, es

trobaven “desaparegudes” en diferents camps de concentració, amb la conseqüent angoixa i patiment per part dels familiars. Així mateix, a banda dels Balcans, també hi ha hagut desaparicions forçades a Xipre, a la Federació Russa, a Turquia, a Ucraïna i a Espanya durant la Guerra Civil i la dictadura franquista. En el marc de la lluita contra el terrorisme, les detencions secretes i les *extraordinary renditions* dutes a terme pels Estats Units (EUA) amb la complicitat dels països europeus també constitueixen desaparicions forçades. A l'Àsia hi ha hagut desaparicions al Nepal, Sri Lanka, Japó o Tailàndia, per mencionar alguns casos. A l'Àfrica, el fenomen s'ha donat al Marroc, Algèria, Líbia, Sudan, Uganda, Egipte i Senegal, entre d'altres. Finalment, la regió més coneguda sens dubte per la pràctica de les desaparicions forçades és l'Amèrica Llatina, on pocs estats s'han lliurat d'aquest fenomen. Hi destaquen, a més de Mèxic, Argentina, Brasil, Xile, Colòmbia, Perú, Guatemala, Hondures, el Salvador i Uruguai. Des de la seva creació el 1980, el Grup de Treball de les Nacions Unides sobre Desaparicions Forçades o Involuntàries ha rebut més de 55.000 casos dels quals més de 44.000 continuen sense resoldre i afecten més de 107 països.

“ Si bé les desaparicions forçades poden ser dutes a terme per actors no estatals, Nacions Unides considera que només ho són les que tenen una vinculació directa o indirecta amb l'Estat ”

La desaparició forçada és una violació múltiple de drets humans fonamentals, com ara el dret a la vida, el dret a la integritat personal, el dret a la llibertat i seguretat personals i el dret a la personalitat jurídica, entre d'altres. A més a més, l'angoixa i la incertesa que pateixen els familiars de les persones desaparegudes com a conseqüència de no saber on és el seu ésser estimat i davant la negativa de les autoritats de revelar cap tipus d'informació sobre la seva sort han estat considerades per les diverses instàncies internacionals de protecció de drets humans com un tracte inhumà o degradant. Davant d'aquest escenari, el dret a la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de

no repetició esdevenen essencials per lluitar contra la impunitat dels autors de les desaparicions, prevenir futures violacions i promoure una pau estable i duradora.

En aquest fenomen el dret a la veritat té un doble vessant: d'una banda, el dret dels familiars de les víctimes a saber la sort o parador de la persona desapareguda i, de l'altra, en cas de mort, a la recuperació i identificació de les seves restes. Respecte al dret a conèixer la sort o parador de la persona desapareguda, l'Estat té l'obligació d'investigar de forma ràpida i efectiva els casos de desaparició de persones, sense necessitat de denúncia prèvia per part dels familiars. Aquesta obligació és de comportament i no de resultat, és a dir, l'Estat no està obligat a trobar totes les persones desaparegudes de forma exitosa –el pas del temps pot dificultar aquesta tasca considerablement– però sí a fer tot el possible per trobar les persones desaparegudes, per tal de complir amb la justa expectativa dels familiars de saber on es troben els seus éssers estimats.

“ Les comissions de la veritat són un mecanisme idoni per conèixer la veritat dels fets i, en certa mesura, els responsables d'aquestes atrocitats ”

En cas de mort, l'Estat té l'obligació de buscar, identificar, respectar i restituir les restes de les persones desaparegudes als seus familiars perquè aquests les puguin enterrar conforme a les seves creences i tradicions religioses. Cal recordar que l'angoixa de no saber si la persona desapareguda està viva o morta fa que els familiars pateixin un “dol congelat”. Dins de les diferents mesures que pot adoptar l'Estat, les comissions de la veritat són un mecanisme idoni per conèixer la veritat dels fets i, en certa mesura, els responsables d'aquestes atrocitats. A l'Argentina, la Comissió Nacional sobre la Desaparició de Persones en el seu informe final “Nunca Más” va constatar la desaparició forçada de 30.000 persones que la dictadura militar havia considerat que formaven part de l'enemic “intern”. Posteriorment, s'han dut a terme diversos judicis contra els responsables de la junta militar argentina per crims contra la humanitat. Així mateix, la utilització de mètodes forenses per a la identificació de les restes pot

contribuir de forma significativa al dret a la veritat. Per exemple, als Balcans, la Comissió Internacional de Persones Desaparegudes ha trobat el 70 per cent dels desapareguts durant el conflicte i ha identificat prop de 23.000 cossos gràcies a les noves tecnologies i a la utilització de l'ADN. En tot cas, és important que l'Estat prengui la iniciativa de recerca de les persones desaparegudes, ja sigui a través d'una comissió de la veritat o d'una comissió específica i l'aplicació de les tècniques d'antropologia forense. El que no és admissible és que l'Estat deixi en mans dels familiars la recerca de les víctimes, com és el cas d'Espanya, que compta amb més de 2.300 fosses a tot el territori i s'estima que hi ha entre 45.000 i 114.000 persones en parador desconegut.

“ El delicte de desaparició forçada es continua cometent fins que no es determina el parador de la persona desapareguda o se'n recupera la identitat ”

En relació amb el dret a la justícia i les salvaguardes contra la impunitat, l'Estat té la obligació de jutjar i, si és procedent, castigar les persones responsables de les desaparicions forçades. Cal destacar que quan les desaparicions formen part d'una pràctica sistemàtica o generalitzada contra la població civil, constitueixen un crim contra la humanitat segons l'Estatut de Roma que va establir la Cort Penal Internacional el 1998. Tot i que les amnisties no estan prohibides pel dret internacional i són acceptades com a mesura de reconciliació, no són admissibles respecte als crims més greus com ara la desaparició forçada. Per tant, els estats sempre han d'investigar i processar els autors de les desaparicions forçades en tractar-se d'un crim internacional. Així, Guatemala, en la seva Llei de Reconciliació Nacional de 1996, adoptada després dels Acords de Pau, va excloure de forma expressa les desaparicions forçades dels delictes que podien ser objecte d'amnistia, la qual cosa ha permès portar davant la justícia interna alguns dels alts responsables de greus violacions de drets humans durant el conflicte armat intern.

D'altra banda, és important que els estats tipifiquin de forma autònoma el delicte de desaparició forçada amb una pena proporcional a la seva gravetat per prevenir futures violacions i alhora castigar els autors responsables d'aquest crims. Així mateix, també cal tenir en compte el caràcter continu de la desaparició forçada, de manera que el delicte es continua cometent fins que no s'hagi determinat la sort o el parador de la persona desapareguda o no se'n recuperi la identitat. Aquest aspecte és rellevant a efectes de la prescripció del delicte i també per poder establir la competència temporal dels tribunals internacionals i nacionals quan la desaparició va tenir lloc amb anterioritat al reconeixement de la seva jurisdicció

“ En contextos de transició cap a la pau és important que l'Estat adopti mesures per satisfer el dret a la veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició de les víctimes de desaparicions forçades ”

Finalment, les víctimes tenen dret a obtenir una reparació integral i l'Estat té l'obligació de dur a terme les reformes institucionals necessàries per garantir la no repetició de les greus violacions de drets humans del passat, en aquests casos. Quant a la reparació, els familiars de les víctimes tenen dret no només a una compensació, sinó també a la restitució de les persones vives (per exemple, al Marroc i Algèria es van alliberar algunes persones que havien estat desaparegudes prop de 20 anys) o bé de les seves restes en cas de mort per poder-les enterrar i “tancar” el dol. A més a més, els familiars de les víctimes també tenen dret a interposar recursos i a obtenir mesures de satisfacció, com ara que l'Estat demani perdó per les atrocitats comeses en el passat, fer un memorial en record de les víctimes, adoptar un dia per commemorar les persones desaparegudes, posar el nom d'una de les víctimes a una plaça o una escola, etc. En aquest sentit, la Cort Interamericana de Drets Humans ha desenvolupat una àmplia jurisprudència en aquesta matèria, si bé les comissions de la veritat també tenen un paper important en la mesura que poden recomanar el tipus de reparacions

adequades per a les víctimes. Sovint els familiars no perden mai l'esperança de recuperar els seus éssers estimats en vida i qualsevol informació pot fer-los mantenir l'esperança que són vius. És per això que moltes vegades rebutgen les compensacions econòmiques que els ofereix l'Estat perquè les veuen com una forma de tancar en fals la desaparició i de seguir endavant en el procés de pau.

Així doncs, en contextos de transició cap a la pau és important que l'Estat adopti mesures per satisfer el dret a la veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició de les víctimes de desaparicions forçades. El patiment dels familiars persisteix un cop acabada la guerra i es transmet de generació en generació. Per exemple, en el cas d'Espanya ara són sobretot els néts qui busquen els avis desapareguts durant la Guerra Civil i el franquisme, després de més de 80 anys dels fets. La creació de comissions de la veritat o unitats específiques de recerca de persones desaparegudes no són instruments suficients si no van acompanyades d'una voluntat real de l'Estat de reparar i restituir la dignitat de les víctimes. Per tal de poder promoure una pau estable i duradora, és indispensable fer front a les atrocitats del passat, com ara la qüestió de les desaparicions forçades, no només des del punt de vista humanitari sinó també des de l'àmbit judicial a través d'una investigació ràpida i efectiva dels fets, junt amb una reparació integral de les víctimes. Les desaparicions forçades són crims comesos per agents de l'Estat, i la negativa de les autoritats a donar informació i a dur a terme una investigació per saber la sort o parador de les persones desaparegudes genera sofriment i desconfiança en les pròpies institucions. Per tant, és important que l'Estat, un cop acabat el conflicte, prengui la iniciativa de buscar les persones desaparegudes i jutjar-ne els responsables, per tal de restablir la confiança de la societat vers les institucions i construir un veritable estat de Dret en el qual es respectin els drets humans i es pugui prevenir la repetició de les greus violacions del passat.

SOBRE L'AUTORA

Elisenda Calvet Martínez és professora de Dret Internacional Públic i coordinadora de la Clínica Jurídica de Lluita contra la Impunitat de la Universitat de Barcelona. Llicenciada en Dret per la Universitat Pompeu Fabra i doctora en Dret per la Universitat de Barcelona, ha treballat a la Creu Roja Espanyola, la Cort Interamericana de Drets Humans (Costa Rica) i a l'Oficina de l'Alt Comissionat de les Nacions Unides per als Drets Humans (Suïssa). Les seves principals línies d'investigació són la justícia

transicional, els drets humans, el dret internacional humanitari i el dret penal internacional. És membre de la Comissió de Memòria Històrica de l'Il·lustre Col·legi de l'Advocacia de Barcelona i membre del Comitè Científic de l'Observatori de les Desaparicions Forçades de Menors de la Universitat Rovira i Virgili. Entre les seves publicacions recents destaca l'obra *Desapariciones forzadas y justicia transicional*, Ed. Tirant Lo Blanch, Cruz Roja Española, Valencia, 2018.

Fotografia Putumayo, Colòmbia: Juan Joven composa coples i poemes en memòria del seu germà Jaime.

© Generalitat de Catalunya